

**ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌՈՒՄ, 1918-1921ԻՆ**

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karine.aleksanyan@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ պատմագիտութեան կարեւոր հիմնախնդիրներից է հայոց նորագոյն պատմութեան ամենաողբերգական էջի՝ հայոց Մեծ Եղեռնի պատմութեան ամբողջական ուսումնասիրութիւնը¹։ Թէեւ այս ուղղութեամբ մեծ աշխատանք է կատարուած եւ հսկայածաւալ գրականութիւն է ստեղծուած, բայց դեռեւս լուրջ պատմագիտական ուսումնասիրութիւնների կարիք կայ թէ՛ Եղեռնի պատճառների, թէ՛ հետեւանքների ուսումնասիրման եւ թէ՛ մանաւանդ, դասերի իւրացման առումով։

Հիմնախնդրի ամբողջական եւ համակողմանի լուսարանման տեսակէտից առանձնապէս կարեւոր են Եղեռնից մազապուրծ արեւմտահայ գաղթականութեան վերաբերեալ պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները։ Մասնաւորապէս, դեռեւս լուրջ ուսումնասիրութեան կարօտ են գաղթականների թուի, նրանց վերաբնակեցման քաղաքականութեան, հայոց հասարակական եւ բարեգործական կազմակերպութիւնների, հոգեւոր եւ կենտրոնական ու տեղական իշխանութիւնների գործունէութեան, գաղթականութեան նկատմամբ արեւելահայ հասարակութեան վերաբերմունքի, Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական, քաղաքական դրութեան եւ քաղաքականության միջնորդութիւնի վրայ գաղթականութեան ազդեցութեան վերաբերեալ հարցերը։ Նշուած հիմնախնդիրները լուսարանելու առումով անգնահատելի են նոր փաստաթղթերի եւ փաւերագրերի հրատարակման դերը։

Ելնելով հարցի կարեւորութիւնից, մեր կողմից կազմուել եւ հրատարակուել է Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922 թթ. Փաստաթղթերի Ժողովածուն, որում տեղ գտած փաստաթղթերը աղբիւրագիտական հիմք կարող են հանդիսանալ վերոնշեալ թեմայով պատմագիտական աշխատութիւնների համար²։

Յենուելով մեծ մասամբ առաջին անգամ հրապարակուած նշուած փաստաթղթերի վրայ, այստեղ փորձել ենք ներկայացնել Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած արեւմտահայութեան ծանր վիճակը 1918-1921ին, ՀՀ իշխանութիւնների գաղթականների վերաբնակեցման քաղաքականութիւնը, ինչպէս եւ ՀՀ կառավարութեան եւ խորհրդային իշխանութեան գործունէութիւնը Եղեռնի հետեւանքների վերացման եւ գաղթականութեան խնդիրները լուծելու ուղղութեամբ։

Առաջին Աշխարհամարտում Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ Ռուսաստանից եւ ՀՀ տարրեր վայրերից բազմաթիւ գաղթականներ շտապել էին Ալեքսանդրապոլ՝ այնտեղից շուտով իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու յոյսով։ ՀՀ Կենտրոնական Վիճակագրական Բիւրոյի 1919ի Յունուարի տուեալներով՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում կար 31,989 արեւմտահայ գաղթական³։ Մեծաթիւ էին նաեւ Կարսից փախած գաղթականները, որոնք այստեղ էին կուտակուել՝ սպասելով սահմանների բացուելուն։ Նման յոյսերի համար հիմք էր հանդիսացել 1919 Յունուարի 8ին Արեւմտեան Անդրկովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատար Ֆորեստիէ Ուաքրրի եւ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Սիրեկան Տիգրանեանի միջեւ կնքուած Կարսի մասին համաձայնութիւնը, որով մինչեւ հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը, Կարսում գնդապետ Թեմպրըլին պիտի նշանակուէր անգլիական Զինուորական Նահանգապետ, քաղաքացիական իշխանութիւնը պիտի կազմուէր հայերից ու զինուորական նահանգապետի ենթակայութեամբ վարէր քաղաքի ու նահանգի քաղաքացիական գործերը⁴։ Յունուարի 12ին այս համաձայնութեան հիման վրայ անգլիական Զինուորական Նահանգապետն ու հայ պաշտօնեաները մեկնում են Կարս։ Բայց նրանց յայտնուելը Կարսում թշնամաբար է ընդունուում թուրքերի կողմից, եւ անգլիական նահանգապետի խորհրդով հայերը վերադառնում են Ալեքսանդրապոլ⁵։ Անգլիացիները, փաստօրէն, չցանկանալով վատացնել յարաբերութիւնները թուրքերի հետ, ճանաչում են նրանց իշխանութիւնը Կարսում։ Այս հանգամանքը ծանր վիճակ է ստեղծում Ալեքսանդրապոլում խմբուած եւ սահմանների բացուելուն անհամբեր սպասող հազարաւոր կարսեցի գաղթականների համար։ 1919 Յունուարի 25ին Յովհաննէս Քաջագնունին, ներկայացնելով բաց երկնքի տակ, առանց սննդի մնացած գաղթականների ծանր վիճակը, կոչ է անում Անդրկովկասում անգլիական բանակի հրամանատարութեանը չեղեալ յայտարարել հայրենադարձութիւնը արգելակող յայտարարութիւնը, կամ գոնէ բաժին հանել Կարսում պահեստաւորուած ցորենից, որը Հայաստանի Հանրապետութեան օրինական սեփականութիւնն էր։ «Ձեզ յայտնի է, որ թուրքական բանակը ուր ամսուայ ընթացքում ապրել է մեր երկրի հաշուին, որն առանց այն էլ աւերուած էր, չորս տարուայ պատերազմի ընթացքին, - գրում է Քաջագնունին։ Հեռանալով նրանք իրենց հետ տարել են այն ամէնը ինչ մնացել էր բնակչութեան մօտ։ Հացի հսկայական քանակ նրանք տեղափոխել են Թուրքիա, մնացած մասը դեռեւս գտնուում է Ալեքսանդրապոլի եւ Սարիղամիշի ճանապարհի պահեստներում։ Թուրքիայի պարտութիւնը յոյսեր է տալիս, որ այդ հացի որոշ մասը կը վերադարձուի իր տերերին, եւ նրանք ուրեք դեռ չեն մահացել կ'ապրեն կիսաքաղց մինչեւ նոր բերքի հաւաքելը։ Ստեղծուած իրադրութիւնը զրկում է մեզ մաւա այս հնարաւորութիւնից։

Մասսաները հասցուած են յուսահատութեան, նրանք ընդունակ են խելացնոր արարքների, կառավարութիւնը ի վիճակի չէ նրանց պահել Արփաշայի այս կողմը: Գոմէ Կարսի հացի մի մասը պետք է ուղարկուի Ալեքսանդրապոլ, հակառակ դէպքում աղէտն անխուսափելի է»⁹:

Կարսը միայն 1919 Մայիսին է յանձնուում հայերին: Բայց մինչեւ անգլիացիների կողմից Կարսի շրջան անցնելու թոյլտուութիւն ստանալը, գաղթականների մեծ մասը մահանում է:

Թուրքական սարսափներն ասլրած, ամբողջովին թալանուած Ալեքսանդրապոլի Գաւառը ստիպուած է լինում վերստին ստանձնել գաղթականների խնամատարութիւնը: Գաւառից թուրքերի հեռանալուց մի քանի օր յետոյ՝ 1918 Դեկտեմբերի 10ին, կազմաւորուում է Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտէ՝ Մկրտիչ Ղազարեանի⁷ նախագահութեամբ: Կոմիտէն իր առաջին իսկ նիստում խնդիր է դնում ապահովել գաղթականներին բնակարաններով, սննդամթերքով: Հաշուի առնելով այն, որ քաղաքն ի վիճակի չէ ապահովել գաղթականներին տեղով եւ պարէնով, Կոմիտէն որոշում է դիմել Խնամատարութեան Նախարարութեանը՝ խնդրելով դրամական օգնութիւն եւ միաժամանակ միջնորդութիւն՝ Պարէնաւորման Նախարարութեան՝ մթերք ուղարկելու գաղթականների համար, նաեւ՝ ապահովելու անգլիական եւ ֆրանսիական կառավարութիւնների ներկայացուցիչների աջակցութիւնը Կարսից գաղթականների համար ցորեն գնելու⁸: Կոմիտէն հեռագրով դիմում է Ղարաբաղիսա եւ Թիֆլիս՝ խնդրելով դադարեցնել գաղթականների հոսքը Ալեքսանդրապոլ՝ «մինչեւ Կարսի պարսլումը թուրքերից»⁹:

Խնամատարութեան Նախարարութիւնը՝ խոստանալով նիւթական օգնութիւն, առաջարկում է կանգ չառնել ծախսերի առաջ՝ բացել հիւանդանոցներ եւ ապաստարաններ: Նախարարութեան աջակցութեամբ որոշում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բացել սննդատու կայաններ, հիմնել հիւանդանոց՝ հիւանդ գաղթականների համար: Քաղաքը բաժանուում է վեց մասի՝ մէկական սննդատու կայաններով: Յետագայում դրանց թիւը հասնում է 10ի: Ոգեւորուած արդիւնքներից, Կոմիտէն Նախարարութեանն առաջարկում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գիւղերում սոսկալի դրութեան մէջ գտնուող 20,000 գաղթականների հոգածութիւնը եւս վերցնել իր վրայ՝ խնդրելով դրամ ու հրահանգ՝ դաւառի գաղթականներին նպաստ բաժանելու համար: Սակայն չուտով այս ոգեւորութիւնը տեղի է տալիս. «տեղ չեն հասնում» կառավարութեան խոստացած փողերը, եւ գաղթականների խնամատարութեան դործում լուրջ դժուարութիւններ են առաջացնում անբարեխիղճ լիազօրների չարաչառումները¹⁰:

Կոմիտեն իր նիստերում յաճախ ստիպուած է լինում աշխատանքից ազատել անբարեխիղճ լիազօրների, ընդունել նորերին, բայց չի կարողանում յաղթահարել գեղծումները եւ ապահովել վերահսկողութիւնը:

Ակնյայտ է դառնում, որ գաւառի իշխանութիւնները եւ հասարակութիւնը չեն կարող սեփական ուժերով լուծել գաղթականութեան խնդիրը: Քաղաքային ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտեն իր աշխատանքները շարունակում է մինչեւ 1919 Ապրիլի 2ը, որից յետոյ գաղթականների պարէնաւորման գործն իր վրայ է վերցնում ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց (ՄԱՆ) Կոմիտեն¹¹:

ՄԱՆը գաղթականների պարէնաւորման գործը վերահսկելու նպատակով նրանց տեղաւորում է Պոլիգոնի հանրակացարաններում¹²: Այստեղ հաւաքւում է արեւմտահայ գաղթականութեան ամէնից թշուառ մասը, որոնք հնարաւորութիւն չունէին ապրել գիւղերում կամ քաղաքում: Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջանները ներկայացնող այս հսկայական թուով գաղթականութիւնը լցւում է ցուրտ եւ քարաչէն շէնքերի մէջ, որոնք չունէին ջերմացման ոչ մի յարմարութիւն, որ կարողանային Ալեքսանդրապոլի ցրտից պատսպարել գաղթականների մերկութիւնը: Գաղթականութիւնն այստեղ յայտնւում է վերին աստիճանի որբերգական դրութեան մէջ: Պոլիգոնը իսկական դժոխք է դառնում նրանց համար: Ցրտից եւ սովից իւրաքանչիւր օր մեռնում են միջին հաշուով 15-20 գաղթականներ¹³: Գաղթականների մի մասը հրաժարւում է ապրել հանրակացարաններում: Նրանք ուղղակի «թափուած» էին Ալեքսանդրապոլի փողոցներում: Նրանց մահը Ալեքսանդրապոլը վերածում է համընդհանուր գերեզմանոցի՝ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելով վարակիչ հիւանդութիւնների տարածման համար:

1920ի սկզբին Ալեքսանդրապոլում բռնկուած տիֆը բազմաթիւ կեանքեր է խլում: Յատկապէս այն տարածւում է Պոլիգոնի հանրակացարաններում, որտեղ օրական 25-26 մահուան դէպքեր են արձանագրւում: 1920 Յունուարի 7ին Ալեքսանդրապոլի Բաշխիչ Կոմիտէի նախագահ Միհրան Գրիգորեանը¹⁴ ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարին¹⁵ ուղղուած գրութեան մէջ տեղեկացնելով ստեղծուած յուսահատական դրութեան մասին, առաջարկում է կտրուկ միջոցների դիմել¹⁶:

ՀՀ Խնամատարութեան Եւ Վերաշինութեան Նախարարութիւնը¹⁷ որոշում է հանրակացարանների գաղթականներին տեղափոխել Կարսի շրջանի լքուած գիւղերը: Սակայն այդ հարցը ձգձգւում էր ՄԱՆի տեղի ներկայացուցչի կողմից: Իրենց հերթին գաղթականները եւս չէին ուզում տեղափոխուել՝ վախենալով ցրտից եւ սովից: Նրանք վախենում էին նաեւ, որ անցեալը կը կրկնուի: Մասնաւորապէս, 1920 Յունուարի 13ին Խնամատարութեան Նախարարին ուղղուած հեռագրում նրանք խնդրում էին յետաձգել վերադարձը մինչեւ եղանակների տաքանալը¹⁸: ՄԱՆի գնդապետ Դ. Ռոբինսոնը Կոմիտէի Երեւանի շրջանի կառավար-

չին գրում է, որ գաղթականները յամառում են, ձիւների մէջ են պառկում եւ հրաժարւում են կայարան գնալուց: Ամերիկացիները դիմում են կտրուկ միջոցների՝ սպառնալով յամառողներին զրկել հացից¹⁹:

Խնամատարութեան Նախարարի յանձնարարութեամբ արեւմտահայ գաղթականների մէջ մեծ հեղինակութիւն վայելող Սեպուհը²⁰ մեկնում է Պոլիզոն, հանդիպում գաղթականների հետ, համոզում նրանց, որ տեղափոխուեն Կարսի շրջան, խոստանում, որ պայմանները նոյնը կը լինեն, ինչ՝ Պոլիզոնում²¹:

Ձեռնարկուած աշխատանքների շնորհիւ Յունուարի 21ին հազար հոգի ցանկութիւն է յայտնում մեկնել Կարս: Սակայն ամերիկացիները ձգձգում են, պատճառաբանելով մազութի չգոյութիւնը²²: Յունուարի 25ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Լալա Մելքոնեանը Գնդապետ Ռոբինսոնին ուղղուած գրութեան մէջ ներկայացնելով Պոլիզոնի գաղթականների դրութիւնը, խնդրում է արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել կանխելու համար անխուսափելի աղէտը: Առաջարկում է նաեւ Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Կոմիտէի օգնութիւնը²³: Յունուարի 26ին մեկնում են առաջին 500 հոգին²⁴: Սակայն ինչպէս երեւում է Սեպուհի Յունուարի 29ի՝ ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարին ուղղուած հեռագրից, գաղթականների անհանգստութիւնը տեղին էր. «Առաջում գրուեց, որ մեկնող գաղթականներին տրուում է 10 օրուայ հաց, - նշուած էր այդ հեռագրում, - իսկ ճանապարհներին կան սննդատու կայաններ. Յունուարի 26ին մեկնեց 500 հոգի, ստացել են երկու օրուայ հաց կէս գրուանից, իսկ ճանապարհին օգնութիւն չկայ: Գնացողները Նախիջեւանից են. Ամերիկացիք թոյլ չեն տալիս Դարսում իջնել, Այժմ անպաշտպան Սելիմում են. Միջնորդէր տասն օրուայ պարէն տան եւ Սելիմում տեղ պատրաստեն. Այլ կերպ 20 օրից Պոլիզոնում գաղթական չի մնայ»²⁵:

1920 Փետրուարի 21ին Սեպուհը Խնամատարութեան Նախարարին գրում է, որ գաղթականների համար արած նախարարութեան կարգադրութիւնները չեն յարգւում եւ որ ամերիկացիներն անում են այն, ինչ որ իրենց ցանկալի է: «Ամերիկացիները չափազանց դանդաղ են շարժում, - նշուած է գրութեան մէջ, - իսկ այստեղից տեղափոխուողներին միայն երկու օրուայ պարէն են տալիս, որը կէս ճանապարհին վերջանում է: Բացի այդ նրանց կողմից պարէն չի տրուում մինչեւ ցուցակագրութիւնը չի վերջանում, իսկ այն տեսում է 5-6 օր, որի ընթացքում գաղթականները զուրկ են մնում ապրուստի միջոցից: Հրամայական պահանջ է, որ շուտափոյթ եւ կտրուկ կարգադրութիւն անէք, որպէսզի պարէնը տրուի տասն օրուայ համար:

Ամսոյս 26ին մեկնած գաղթականները բացառապէս Կադգուանի շրջանի Նախիջեւան գիւղից էին: Ես նրանց ասել ու համոզել էի, որ Կարսում կ'իջնեն եւ իմ պատուէրով վարձուած սայլերով կը շարունա-

կեն իրենց ճանապարհը: Մակայն ամերիկացիք, չգիտեմ ինչից դողը-
ւած թոյլ չեն տալիս իջնելու եւ բոլորին ուղարկում են Սեյիմ, որտեղից
մինչեւ Նախիջեւանի շրջանը ճանապարհը չափազանց երկար եւ
դժուարին է: Այդպիսի անտեղի կարգադրութեան հետեւանքով խեղճ
ժողովուրդը գրկւում է իր հայրենի օջախը գնալու հնարատրութիւնից:

Այդ նոյն գնացողներին այստեղ ասել էին, որ ճանապարհին
սննդատու կայաններ կան, իսկ Սեյիմի շրջանում՝ պատրաստի գիւ-
ղեր, բայց նման բան չի եղել, որից եւ գաղթականութիւնը տուժել է: Եւ
այժմ կարծես թէ ես էլ դժուարանում եմ նրանց ուղարկել, մանաւանդ
որ այդ բոլորի հետ միասին եւ ցուրտ ձմեռն է լրացնում ամբողջ թշուա-
րութիւնը: Ուստի անհրաժեշտ է այս բոլորի մասին կարգադրութիւն ա-
նել:

Այս բոլորից յետոյ խնդրում եմ ամեն տեղ շտապ կարգադրութիւն
անէք, որ տեղիցս մեկնող գաղթականները չմնան առանց պարէնի եւ
ընդհանրապէս տրուեն տարրական դիւրութիւններ ու յարմարութիւն-
ներ: Յոյս ունեմ, որ այդ բոլորը կը կարգադրէք եւ ես վաղը չեմ միւս օրը
ժողովրդի առաջ պատասխանատու չեմ մնայ»²⁶:

*Փաստօրէն, ՄԱՆ Կոմիտէի տեղի ներկայացուցիչները մի կողմից
հաւաստիացնելով, թէ իրենք եւս չահագորգուած են Պոլիզոնը գաղթա-
կաններից դատարկելու գործում, միւս կողմից աննպաստ պայմաններ
էին ստեղծում գաղթի յաջող կազմակերպման համար: Գաղթի զանդա-
ղեցումը պատճառաբանւում էր փոխադրութեան միջոցների եւ մագու-
թի բացակայութեամբ եւ գաղթականների յամառութեամբ: Մինչդեռ
գաղթականների տեղափոխութիւնը լաւ հիմքերի վրայ դնելու դէպքում
նրանք պատրաստակամ էին թողնել Պոլիզոնը: Այստեղ ստեղծուած էր
այնպիսի դժոխսային կացութիւն, որ գաղթականները պատրաստ էին
թողնել ամէն ինչ եւ հեռանալ այդ մահասարսուռ գերեզմանից, որտեղ
նրանք կենդանի նահատակւում էին: Մակայն ստեղծուած ծանր պայ-
մանների եւ անյարմարութիւնների հետեւանքով տեղափոխուած 1800
գաղթականներ ստիպուած ետ են վերադառնում»²⁷:*

*Գաղթականների փոխադրութիւնը կազմակերպելու նպատակով
Փետրուարի 18ին Ալեքսանդրապոլ է ուղարկւում Խնամատարութեան
եւ Վերաշինութեան Նախարարութեան Կարս-Ալեքսանդրապոլ չրջանի
յատուկ ներկայացուցիչ Սմբատը»²⁸:*

*Նա կազմակերպչական լուրջ աշխատանքներ է տանում՝ յաճախ դի-
մելով նաեւ արտակարգ եւ կտրուկ միջոցների: Հնարաւորութիւն չու-
նենալով անձամբ տեղում ուսումնասիրելու այն դիւղերը, որտեղ պէտք
է տեղափոխուեն գաղթականները, Սմբատը հաւաքում է Պոլիզոնում
գտնուող գաղթականների հայրենակցական համայնքներից 3-5 հոգուց
կազմուած ներկայացուցչական խմբեր, նրանց ուղարկում Կարս-Ալեք-
սանդրապոլի չրջանի այն դիւղերը, ուր հաւանաբար կարող էին տեղա-*

ւորուել գաղթականները: Կազմակերպում է յատուկ դրասենեակ Պոլի-գոնի մէջ, առանձին ներկայացուցիչներ ուղարկում լքուած գիւղերը, խորհրդակցութիւններ է իրականացնում գինուորական իշխանութեան, քաղաքային վարչութեան եւ քաղաքագլխի հետ: Շարունակաբար հետեւելով նախարարութեան հրահանգներին՝ Փետրուարի 24ից Սմբատը սկսում է կանոնաւորապէս դատարկել Պոլիգոնը գաղթականներից: Տեսնելով որ գաղթականների տեղափոխութեան գործը դանդաղում է փոխադրամիջոցներ չլինելու պատճառով, Սմբատը դիմում է բռնագրաւումներին: Կարճ ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրապոլի եւ շրջանի գիւղերից բռնագրաւելով 1800 սալեր, նա իրականացնում է գաղթակա-նութեան տեղափոխումը: Սմբատի ջանքերի շնորհիւ նաեւ Ալեքսանդրապոլի Երկաթուղային Վարչութիւնը վագոններ է տրամադրում՝ գաղթականներին տեղափոխելու համար²⁹:

Քանի որ գաղթականները դժուարութեամբ էին գնում եւ համա-կերպւում տեղի պայմաններին, նրանց գնալը հեշտացնելու համար Սմբատը միջոցառումներ է ձեռնարկում: Մասնաւորապէս, Պոլիգո-նում հաստատուած դրասենեակը կատարում է ցուցակագրում եւ ետ է ստանում գնացող գաղթականներից նպաստների գրքոյկները, կազմում գնացողների ցուցակը՝ տրամադրելով նրանց 5 օրուայ, իսկ աւելի հե-ռուն գնացողներին՝ 10 օրուայ հաց: Փոխադրուողներին հսկում են յա-տուկ պաշտօնեաներ, իսկ ճանապարհին՝ գինուած ուժերը: Վերաբնա-կեցուողները ստանում են հագուստ եւ իրենց պետական նպաստը³⁰:

Այս ընթացքում, մի շարք լքուած գիւղերում գաղթականների տե-ղաւորման հարցի պատճառով բաւականին սրւում են Սմբատի յարաբե-րութիւնները Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի եւ գինուորական կայա-գորի պետի հետ: Խօսքը վերաբերում է յատկապէս Շահնազար, Ղարա-խաչ, Ինչեյուր, Բեկիւղ գիւղերին, որտեղ քաղաքագլուխը ուզում էր տեղաւորել Ալեքսանդրապոլի ունեւոր բնակիչներին: Այս շրջանները համարելով ռազմադիտական կարեւոր վայրեր՝ քաղաքագլուխը գրտ-նում էր, որ այստեղ պէտք է բնակուեն մարտական ուժեղ տարրեր: Այդ նպատակի համար նա 100 ալեքսանդրապոլցիների համոզում է, որ տե-ղափոխուեն եւ բնակուեն այս գիւղերում: Սակայն երբ այդ մարդիկ դը-նում են նշուած գիւղերը, տեսնում են, որ դրանք արդէն զբաղեցրել են գաղթականները եւ իրենք մնում են բաց երկնքի տակ: Ցայտնուելով շատ ծանր դրութեան մէջ՝ քաղաքագլուխը Մարտի 9ին ՀՀ Խնամատա-րութեան Նախարարին, Կարսի նահանգապետին եւ Փիրումովին ուղ-ղուած իր հեռագրով խնդրում է դատարկել Շահնազար գիւղը գաղթա-կաններից, փրկելու իրեն այն մարդկանցից, ում ինքը ստիպել էր հա-տատուել այդ գիւղում³¹: Սակայն Սմբատը ոչ մի գիջման չի գնում: Նա պնդում է, որ այս գիւղերում միայն գաղթականներին պէտք է բնա-կեցնեն եւ քաղաքագլխի արարքը համարում է շահադիտական քայլ³²:

Այս կապակցութեամբ քաղաքագլխի եւ Սմբատի միջեւ լուրջ բախում է տեղի ունենում: Սմբատը նոյնիսկ վիրաւորում է քաղաքագլխին, երբ վերջինս հրաժարւում է փոխադրամիջոցներ տրամադրել գաղթականներին տեղափոխելու³³: Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Հայկ Մելքոնեանը խնամատարութեան նախարարին գրում է, որ այդ գիւղերում կարգ ու կանոնի, ինչպէս նաեւ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման յանձնումը մասնաւոր անձի եւ ոչ թէ պետական գործչի յղի է մեծ բարդութիւններով եւ առաջարկում հարցը լուծել, նշելով, որ հակառակ դէպքում իր վերայից կը վերցնի յետագայ անցանկալի երեւոյթների պատասխանատուութիւնը³⁴: Իր հերթին Սմբատը հեռագրում է նախարարին, որ ինքը պատասխանատու չէ քաղաքագլխի եւ կայազօրի պետի գործողութիւնների հետեւանքով գաղթականների չրջանում առաջացած յուզումների համար³⁵: Քաղաքագլխի հետ համամիտ էր նաեւ Ալեքսանդրապոլի կայազօրի պետ գեներալ Խաչատուրովը: Վերջինս Մարտի 8ին հեռագրով առաջարկում է խնամատարութեան նախարարին՝ ելնելով ռազմագիտական դրութիւնից, գաղթականներին բնակեցնել միայն Մոլլամուսա, Վարդանլի, Բաջօղլի, Ղարաքիլիսա գիւղերում: Նշելով, որ մնացած գիւղերը պէտք է բնակեցուեն կովկասի հայերով³⁶:

Մարտի 8ին Քաղաքային Վարչութիւնը որոշում է ոչ մի գործ չունենալ գաղթականութեան տեղափոխման հարցերում քանի դեռ չի վերացել երկիւղխանութիւնը եւ Սմբատը չի հեռացուել այդ գործից³⁷: Ստեղծուած իրավիճակն ի վերջոյ յանգեցնում է նրան, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխն իր դիմումի համաձայն Ապրիլի 3ին ազատւում է պաշտօնից³⁸: Նրան փոխարինած Պարոյր Գէօնջեանը եւս, սակայն, բարձրացնում է այս հարցը, առաջարկելով յստակեցնել պարտականութիւնները եւ վերացնել երկիւղխանութիւնը³⁹: ՀՀ ներքաղաքական կեանքի բնորոշ գծերից մէկն էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների եւ կենտրոնական իշխանութիւնների միջեւ եղած հակասութիւնները՝ իրաւասութեան սահմանների վերաբերեալ:

Յամենայդէպս, մինչեւ Մարտի 22ը Պոլիգոնը ամբողջովին դատարկւում է գաղթականներից: Մնում են հիւանդանոցը եւ որբանոցը⁴⁰:

Պոլիգոնի գաղթականները տեղափոխւում են Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանների 21 ազատ գիւղեր: Ընդհանուր առմամբ տեղափոխւում են 29,000 գաղթականներ, որից 18,000ը՝ Պոլիգոնի հանրակացարաններից, 4-5,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի եւ Ղարաքիլիսայի շրջանի արեւմտահայ գաղթականութիւնը, իսկ մնացած 7-8,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի, Լոռու, Ղարաքիլիսայի, Բորչալուի, Վրաստանի կովկասահայ ընչազուրկ գիւղացիութիւնը: Տեղափոխութիւնները կատարւում էին որոշակի սկզբունքով: Նախ տեղափոխւում էին Պոլիգոնի գաղթականներին, ապա նրանց հետ նոյն գիւղերում՝ սեփական լծկաններ ունեցող գիւղացիներին, այնուհետեւ՝ կովկասահայ չքաւոր եւ հողագուրկ գիւղացիներին,

որոնք հաստատուն կերպով կը մնային տեղափոխուած վայրերում: Տեղափոխուած գիւղերում գաղթականները Պոլիգոնի պայմանների բաղդատմամբ բացառիկ յարմարութիւններ ունէին: Մասնաւորապէս՝ տանիք գլխավերելում, վարելահող, շատ գիւղերում նաեւ սերմացու, եւ շարունակում էին ստանալ պետական նպաստը եւ հագուստեղէն⁴¹:

Սկզբնական շրջանում գիւղերը պահում էին զօրքերը: Սակայն յետոյ նրանց փոխարինում են մօտ 700 պահակ ոստիկաններ: Ինքնապաշտպանական այս խմբերի կենտրոնը Մոլլամուսա գիւղն էր, որտեղից նրանք հսկում էին բոլոր լքուած գիւղերը: Իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր ինքնապաշտպանական պահակները՝ պատասխանատու պահակով: Ամբողջ շրջանը բաժանւում է մի քանի գլխաւոր մասերի, որտեղ ղեկավարում են նշանակուած գիւղապետերը, որոնց էլ ենթարկւում են փոքր գաւառամասերի պահակները: Բացի այդ, մօտ 300 հեծեալ եւ հետեւակ պահակներ հսկում են ընդհանուր պաշտպանութիւնը⁴²:

Ինքնապաշտպանական պահակներին տրուելու էր օրական կէս ֆունտ հաց եւ ռոճիկ, որը սակայն շարունակ ձգձգւում էր: Մարտի 23ին Սմբատի՝ ՀՀ Խնամատարութեան Եւ Վերաշինութեան Նախարարին եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանին ուղղուած հեռագրից, որով նա խնդրում էր պահակներին փող եւ պարէնաւորում ուղարկել, երեւում է որ դեռեւս այդ ժամանակ այդ հարցը լուծուած չէր. «Խնդրում եմ անմիջապէս կարգադրէք, որ միլիցիաների ռոճիկը տամ եւ փողը դրկեցէք շատ շուտ. Միլիցիոներներին տրուած մէկ ֆունտ հացը անբաւական է. Անհրաժեշտ է տալ նրանց հարկատու մթերքներ եւ պարենատրում. Խնդրում եմ այդ մասին եւս որոշ կարգադրութիւն անէք»⁴³:

Ինչ վերաբերում է Պոլիգոնի շէնքերին, ապա դրանք ՀՀ կառավարութիւնը ՄԱՆ Կոմիտէի Կովկասեան ճիւղի գլխաւոր շտաբի փոխգնդապետ Զ. Տելֆորդի խնդրանքով, յանձնում է ամերիկացիներին, որոնք էլ դրանք յետագայում դարձնում են մեծ որբանոց, այստեղ կենտրոնացնելով մեծաթիւ որբերի եւ այն վերածելով որբանոց-քաղաքի⁴⁴:

ՄԱՆը, կենտրոնանալով որբանոցների վրայ, հետզհետէ աւելի քիչ ուշադրութիւն է դարձնում գաղթականների խնդրին՝ վերջիններիս գցելով անել վիճակի մէջ: Կառավարութիւնը ստիպուած է լինում դադարեցնել հաց տրամադրել գաղթականներին եւ չքաւոր ազգաբնակչութեանը: Ստեղծուած վիճակից դուրս գալու միակ ելքը կառավարութիւնը տեսնում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ապրող գաղթականութեանը եւ չքաւորներին Կարսի շրջանի գիւղերը տեղափոխելու մէջ: ՀՀ Խնամատարութեան Նախարարութիւնը նախատեսում է Ղարաքիլիսայից, Վրաստանից եւ Հիւսիսային Կովկասի գաղթականներին նոյնպէս ուղարկել Կարսի շրջանի լքուած գիւղերը: Սակայն այս ծրագրի իրականացումը արդէն լուրջ դժուարութիւնների է հանդիպում: Նախ, այլեւս ազատ գիւղեր չկային, երկրորդ՝ փողի բացակայութիւնը գրեթէ ան-

հնար էր դարձնում դրա իրականացումը: Միևս կողմից Շիրակի Նահանգապետ Կարո Սասունին 1920 Ապրիլի 27ին հեռագրում է խնամատարութեան նախարար Ա. Բաբալեանին, որ Ղարաքիլիսայի գաղթականութեանը Ղարս տեղափոխելը լուրջ դժուարութիւններ կը ստեղծի գաղթականների համար, որոնք արդէն կատարել են սերմանման աշխատանքներ. բացի այդ, փոխադրութիւնը կը դժուարանայ փոխադրամիջոցներ չլինելու պատճառով, մանաւանդ որ Կարսից եւ Սարիղամիշից հեռագրում էին Սմբատին, որ ազատ տեղեր չկան մեծաթիւ գաղթականութիւն ընդունելու համար: Սասունին խնդրում է մնացեալ գաղթականութեանը տեղաւորել Ղարաքիլիսայի ազատ եւ բնակելի գիւղեր⁴⁵:

Սմբատը եւս տեղեկացնում է խնամատարութեան նախարարին, որ Կարս-Ալեքսանդրապոլի շրջանում ազատ գիւղեր չկան այլեւս, որ գործը կատարւում է պարտքով եւ որ եթէ փողը չստանայ գործը շարունակել հնարաւոր չի լինի⁴⁶:

Փողի բացակայութիւնը գնալով աւելի ու աւելի է իրեն զգացնել տալիս: Ապրիլի 29ին ինքնապաշտպանութեան նպատակով կազմաւորուած ոստիկանների խմբերը (թուով 1031 հոգի) կառավարութիւնից պահանջում են իրենց խոստացուած գումարները⁴⁷:

Մայիսի 22ին Սմբատը հեռագրում է ՀՀ խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան նախարարին, որ փող չուղարկելու պատճառով գաղթականութեան տեղափոխման աշխատանքները դադարեցւում են: «Այս պայմաններում, - նշուած է հեռագրում, - ոչ մի աշխատանք չենք կարող կատարել. գաղթականութեան տեղաւորման եւ յարակից խնդիրները ստիպում են լիկլիդացիայի ենք ենթարկում. Սելիմի, Կարսի եւ այլ շրջաններում գաղթականութիւն տեղափոխող սայլապաններին, ինչպէս նաեւ պաշտօնէութեանը մեծաքանակ պարտքեր ունենք, գաղթականութեան համար մեր վարձած լծկանների համար փող չունենք եւ մեծ քիւրիմացութիւններ առաջ կու գան. եթէ վերջիններիս վարձը չտրուի բերքը պիտի կիսեն գաղթականութեան հետ, որից գաղթականութիւնը չափազանց տուժում է. խնդրում ենք անմիջապէս փոխանցէք մէկ միլիոն պատրաստի փող եւ ազատել ինձ ծանր եւ ակամայ պատասխանատուութիւնից»⁴⁸: Տեղափոխուած գաղթականների մեծ մասը յետագայ տնտեսական դժուարութիւնների եւ քաղաքական պայմաններից դրդուած, նորից վերադառնում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառ: Կարծում ենք, որ թուրքական արշաւանքների ժամանակ առաջացած խուճապի մէջ մեծ էր նաեւ գաղթականութեան դերը: Թէեւ 1920 Հոկտեմբերին ՀՀ Ներքին Գործերի նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը հրամայում է Նահանգապետ Սասունուն Կարսի Նախիջեւանի շրջանի խուճապի մատնուած բնակչութեանը, որոնք հաւաքուել են Ախուրեանի ափը, վերադարձնել իրենց բնակութեան վայրերը⁴⁹: Բայց Կարսի անկումից յետոյ այլեւս ոչ մէկն էր կանգնեցնել այս խուճապը:

1920 Նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի Գաւառը կրկին գրաւուած է թուրքերի կողմից: Այստեղ գտնուող գաղթականները ենթարկուած են հերթական փորձութեանը: Նրանք, լաւ իմանալով թուրքերի վերաբերմունքը, թողնելով ամէն ինչ փախնում են: Եւ իսկապէս, թուրքերը յատուկ վերաբերմունք ունէին արեւմտահայ գաղթականների նկատմամբ, որոնց «մշեցի աղամ» էին անուանում: Եւ եթէ որբանոցները ՄԱՆ Կոմիտէի հովանաւորութեան տակ լինելով գերծ էին թուրքական բռնութիւններից, ապա նոյնը չէր կարելի ասել գաղթականների խնդրով: Ընդ որում թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում ստեղծուած Յեղափոխական Կոմիտէն, որի նախագահ Մաթեոս Գրիգորեանը նոյնպէս արեւմտահայ էր⁵⁰, փորձելով սեփական ուժերով լուծել որբերի հարցերը, թշնամական դիրք է բռնում ՄԱՆ Կոմիտէի նկատմամբ: Քանի որ Յեղկոմը կախուածութեան մէջ էր թուրքերից, չի բացառուում, որ դա նրանք անում էին վերջիններիս պահանջով: Պատահական չէ, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնն Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի գործունէութիւնը համարելով տեղական բնոյթի եւ անհամապատասխան խորհրդային ընդհանուր քաղաքականութեանը՝ կոչ է անում ՄԱՆին շարունակել իր գործունէութիւնը⁵¹: Եւ ընդհանարպէս, Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատման առաջին օրերից, խորհրդահայ կառավարութիւնը յատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում ՄԱՆի նկատմամբ, գիտակցելով, որ առանց նրա օգնութեան հնարաւոր չէ լուծել հազարաւոր գաղթականների խնամատարութեան հարցը: Արդէն 1920 Դեկտեմբերի 14ին ՀՍԽՀ Յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանը եւ Արտաքին Գործերի կոմիսար Ալեքսանդր Բեկզադեանը ՄԱՆին ուղղուած գրութեան մէջ, խիստ ցանկալի եւ անհրաժեշտ համարելով Կոմիտէի գործունէութեան շարունակութիւնը գաղթականների եւ որբերի խնամատարութեան գործում, խոստանում են նրանց իրենց լիակատար աջակցութիւնը: Աւելին, առաջարկում են ՀՍԽՀ բոլոր քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւններին ցոյց տալ Կոմիտէի վարիչներին հարկ եղած աջակցութիւնը իրենց գործունէութեան ընթացքում⁵²: Նոյն Դեկտեմբերի 14ին Կասեանը Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի նախագահ Գրիգորեանին լիազօրում է բանակցել ՄԱՆի հետ՝ նրանց գործունէութեան պայմանների մասին⁵³: Սակայն Յեղկոմը 1921 Յունուարի 25ին, չցանկանալով գործիք դառնալ թուրքերի ձեռքին, հրաժարուում է իշխանութիւնից: Ալեքսանդրապոլի Գաւառը յայտնուում է քաղաքական ու տնտեսական անասելի ծանր վիճակի մէջ: Ծայրայեղ թշուառութեան մատնուած գաղթականութեան խնդիրները փորձում են լուծել Ալեքսանդրապոլում ստեղծուած իշխանութեան նոր, ժամանակաւոր մարմինները⁵⁴:

Գաղթականների մի մասն ապրում էր որբանոցներում եւ հանրակացարաններում⁵⁵: Մեծ թուով գաղթականներ ապրում էին մասնաւոր

տներում: Առաջին քաղաքամասի հանրակացարաններում եւ առաջին որբանոցում ապրում էին 2281 հոգի, որոնցից միայն որբանոցում պարէն էին ստանում 458 հոգին⁵⁶: Երկրորդ քաղաքամասի բոլոր հանրակացարաններում ապրում էին 360 գաղթական⁵⁷: Երրորդ քաղաքամասի բոլոր հանրակացարաններում եւ որբանոցում՝ 1064 հոգի⁵⁸: Չորրորդ քաղաքամասի հանրակացարաններում ապրող գաղթականների թիւը 1730 էր, որից՝ անկելանոցներում ապրում էին 98 հաշմանդամներ⁵⁹: Նրանց բոլորին տրւում էր ընդամէնը քառորդ ֆունտ հաց: Իսկ ճաշը պատրաստւում էր 400 անձի համար միայն՝ երկու փութ աղցած դարով, որը ոչ միայն չէր բաւարարում երեխաներին, այլեւ նրանց մահուան պատճառ էր դառնում⁶⁰:

1921 Մարտի 12ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Ս. Մատինեանը՝ սովից մեռնող գաղթականներին օգնելու կոչով, դիմում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի եւ ժամանակաւոր բնակիչներին: Դիմելով յատկապէս ունեւոր քաղաքացիներին՝ նա նույնիսկ սպառնում է ստիպողական եւ կտրուկ միջոցների դիմել, եթէ վերջիններս իրենց կամքով չօգնեն կարիքաւորներին: Իսկ մտաւորականներին առաջարկում է ստեղծել հասարակական կազմակերպութիւններ, որբանոցներ եւ միացեալ ուժերով սովից փրկել գաղթականներին:

Գաղթականների հարցերը մշտապէս ուշադրութեան կենտրոնում պահելու նպատակով Մարտի 27ին Քաղաքային Վարչութեան կազմում ստեղծւում է Գաղթականական կոմիտէ՝ Գ. Տաթեւեանի գլխավորութեամբ⁶²:

Խնամատարութեան Բաժինն իր հիմնական խնդիրներն է համարում որբանոցների մաքրութիւնը, որբանոցներից փախչող որբերին վերադարձնելը, գաղթականներին գիւղերում ապահով տեղաւորելը եւ հանգանակութիւններ կազմակերպելը: Տաթեւեանն առաջին հերթին ձգտում էր ապահովել որբանոցների մաքրութիւնը⁶³: Գաղթականների կեանքի անապահովութիւնը եւ մանաւանդ սովը գաղթականներին հնարաւորութիւն չէին տալիս հետեւել մաքրութեանը: Իսկ եղանակների տաքանալու հետ գաղթականներով բնակեցուած հանրակացարաններն ու տները կարող էին համաճարակի բոյն դառնալ⁶⁴:

Մարտի վերջերից կտրուկ աւելանում է գաղթականների հոսքը եւ նրանց տեղաւորելու խնդիրը լուրջ դժուարութիւններ է առաջացնում: Նրանց փորձում են տեղաւորել գիւղերում: Սակայն Մատինեանի եւ Քաղաքային Վարչութեան անհամաձայնեցուած գործողութիւնների պատճառով գաղթականների մեծ մասը թալանւում եւ սպանւում է թուրքերի կողմից:

Խնամատարութեան Բաժինը փորձում էր կանխել որբերի փախուստը որբանոցներից եւ միջոցներ ձեռք առնել որբերին որբանոցներում

պահելու համար: Վերջիններս փախնում էին որբանոցներից քաղաքում ինչ որ բան գտնելու յոյսով⁶⁵:

Կոմիտէի գործունէութեան մէջ առաւել կարեւոր էր հանգանակութիւնների կազմակերպումը, քանի որ գաղթականներին օգնելու այլ միջոցներ այլեւս չկային⁶⁶: Քաղաքային Վարչութիւնը Մարտի 27ը յայտարարում է «Որբերի Օր», քաղաքի երեւելի մարդկանց մասնակցութեամբ կազմակերպւում է հանգանակութիւն: Քաղաքը բաժանւում է 8 մասի, պատրաստւում են 10 կնքած թերթեր. երեք հոգուց բաղկացած խմբերը դրանք շրջելով քաղաքի տները, խանութները՝ հանգանակութիւն են առնում յօգուտ գաղթականների: Պատրաստւում են նաեւ 13 տուփեր, որոնք քաղաքի փողոցներում շրջեցնում են որբերը՝ օրիորդների եւ տիկիւնների առաջնորդութեամբ: Գարեգին եպիսկոպոս Յովսէփեանցը հանգանակութիւն է կազմակերպում եկեղեցում⁶⁷: Ապրիլի 23-24ին նախատեսւում է կազմակերպել «Սովեալների Օր»:

Ապրիլի 21ին, թուրքերը հեռանում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառից: Ապրիլի 23ին կազմաւորւում է Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմը, որն էլ շարունակում է գաղթականների խնամատարութեան գործը⁶⁸:

Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմն Ապրիլի 23ի իր առաջին նիստում որոշում է առողջապահութեան բաժնի վարիչ Գողթունուն յանձնարարել հսկողութեան տակ վերցնել որբանոցները եւ փողոցներից հաւաքել որբերին⁶⁹: Յեղկոմը քայլեր է ձեռնարկում նաեւ գաղթականութեանը տեղաւորելու ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս փորձում է բնակարանային սղութեան եւ աննպաստ առողջապահական մաքրութեան խնդիրները լուծել գաւառի գիւղերից քաղաք գաղթած արեւմտահայ գաղթականներին կրկին վերադարձնելու ճանապարհով⁷⁰: Գաղթականներին գիւղերում տեղաւորելու միջոցով շրջանային յեղկոմը ցանկանում էր լուծել նաեւ քայքայուած գիւղերի վերաշինման եւ գաղթականների պարէնաւորման հարցերը: Սակայն արեւմտահայ գաղթականների մեծ մասը, որ թուրքերի ներխուժումից առաջ, թողնելով իր ունեցուածքը փախել էր, վերադառնալով տեսնում է, որ իր ունեցուածքից ոչինչ չի մնացել: Անել վիճակի մէջ յայտնուած գաղթականները փորձում են ետ ստանալ իրենց ունեցուածքը, սակայն դա նրանց չի յաջողւում: Գիւղացիները հրաժարւում են վերադարձնել՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը թալանել են դրանք⁷¹: Միւս կողմից, օրէցօր աւելացող զօրքի պահանջները բաւարարելու համար Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութիւնները ստիպուած էին հեռացնել գաղթականներին հանրակացարաններից եւ բնակարաններից:

Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմի Բնակարանային Բաժնի վարիչ Սերգէյ Աբաջեանը՝ 1921 Յունիսին ՀՍՍՀ Ներքին Գործերի Ժողկոմատի Բաժնի վարիչին ուղղուած գրութեան մէջ, խնդրում է զօրքին բնակարաններով ապահովելու համար Շիրակի գաղթականութեանը

տեղափոխել գիւղերը⁷²։ Շատ դէպքերում գինուորական մարմինները, չսպասելով կարգադրութեան, դատարկում էին բնակարանները։ Սոցապահովութեան Բաժնի վարիչի՝ Ներքին Գործերի Վարչութեանն ուղղուած 1921 Մայիսի 18ի գրութեան մէջ նշուում է, որ գինուորական մասերից մէկը բնակարանային բաժնի հրահանգի համաձայն առաջարկել է մէկ ժամուայ ընթացքում դատարկել Շիլաճեանների տունը, որի մէջ տեղաւորուած էր նաեւ «Մի Կաթիլ Կաթ» որբանոցը⁷³։

Գաղթականութեան տեղաւորման գործը կարգաւորելու նպատակով 1921 Յունիսին ստեղծուում են գաւառային, գաւառամասային եւ գիւղական էւակներ (տարահանման մարմիններ)։ Ընդ որում, տեղաւորման գործը ճիշտ կազմակերպելու համար ո՛չ տեղական խորհրդային մարմինները եւ ո՛չ էլ տեղական տարահանման մարմինների օրգանները իրաւունք ունէին իրականացնել տեղափոխման գործն առանց կենտրոնական տարահանման մարմնի գիտութեան եւ թոյլտուութեան⁷⁴։ Սակայն զանազան համաճարակային հիւանդութիւնների տարածման պատճառով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Յեղկոմի նախագահ Սերօ Մանուցեանի Յունիսի 21ի հրահանգով Յուլիսի 9ից գաղթականների տեղափոխութիւնն ինչպէս գաւառում այնպէս էլ գաւառի սահմաններից դուրս արգելուում էր⁷⁵։

Ստեղծուած ծանր ընկերային-տնտեսական պայմաններում, գտնուելով տեղաբնակներից աւելի անպաշտպան, խոցելի վիճակում, գաղթականները յաճախ զոհ էին գնում պաշտօնեաների չարաչառումների։ Վերջիններս, օգտուելով գաղթականների ծանր դրութիւնից, թալանում էին նրանց՝ երբեմն զրկելով անգամ մի կտոր հացից⁷⁶։ Մանուցեանը 1921 Յուլիսի 14ին տաճկահայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին գաւառամասային յեղկոմին ուղղուած շրջաբերական գրութեամբ նշելով, որ ամէն օր գանգատներ են հասնում գաւառամասային վարչութիւնների կողմից՝ արեւմտահայերին նեղացնելու վերաբերեալ, հրահանգում է խտրականութիւն չդնել եւ ՀԽՀ ներման վերաբերեալ օրէնքը կիրառել նաեւ նրանց նկատմամբ։ Աւելին, առաջարկում է արեւմտահայերին եւս ընդգրկել պաշտօնեաների ցուցակներում եւ, ընդհանրապէս, նրանց ներառնել խորհրդային իշխանութեան մարմիններ⁷⁷։

Գաղթականները դժգոհում էին նաեւ տեղի բնակիչներից, որոնք յաճախ իւրացնում էին նրանց ունեցուածքը։ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Թուրքի Գէօզալդարա գիւղի վերաբնակիչները, Յեղկոմի նախագահին բողոքելով Պարնի գիւղի բնակիչներից, որոնք խլել էին իրենց անասունները եւ խոտը, խնդրում էին պաշտպանել իրենց եւ փրկել սովից⁷⁸։

1921 Յունիսի 25ին սկսած Ալեքսանդրապոլի շրջանի արեւմտահայերի համագումարում գաղթականութեան ներկայացուցիչները խորհրդում էին շուտափոյթ օգնութիւն խորհրդային կառավարութիւնից⁷⁹։

1921 Մեպտեմբերի 10ին էջմիածնում բացուած Արեւմտահայերի Առաջին Համագումարում մատնանշուում են վերջին տասը տարիների ընթացքում արեւմտահայերի կրած զոհուարութիւնները եւ դրանք յաղթահարելու ուղիները: Այս համագումարը դնում է գաղթականութեան նկատմամբ խորհրդային իշխանութեան նոր քաղաքականութեան սկիզբը: 1921 Մեպտեմբերի 12ին գաղթականների գործը վարելու նպատակով գաւառային յեղափոխական կոմիտէներին կից ստեղծուում են գաղթականական բաժիններ, որոնց կազմի մէջ մտնում են մէկական ներկայացուցիչ ներքին գործերի եւ առողջապահութեան բաժիններից եւ Ռուսաստանի կենտրոնական տարահանման մարմնից: Գաղթականական բաժինները վարում էին գաղթականութեան գործը գաւառային յեղկոմի անմիջական հսկողութեան տակ, որպէս գաղթականութեան տեղաւորման, սննդամատակարարման միակ օրգան՝ աշխատելու գաղթականական գլխաւոր վարչութեան ցուցմունքներով: Գաւառային գաղթականական բաժինների հիմնական պարտականութիւններն էին՝ հաշուառել բոլոր ազատ գիւղերի հողերը, ցուցակագրել բոլոր չտեղաւորուած գաղթականներին եւ տեղաւորել նրանց թափուր եւ կիսաբնակ գիւղերում, ինչպէս նաեւ պարէնային եւ բժշկական օգնութիւն հասցնել եւ օգնել գաղթականութեանը նրանց քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու գործում: Գաւառային գաղթականական բաժինները ըստ պահանջի կազմակերպում են շրջանային ընդունման՝ կայաններ գաղթականութեան համար, որոնց պարտականութիւններն էին ընդունել գաղթականներին եւ ըստ նրանց ցանկութեան տեղաւորել գիւղերում, ապահովել նրանց սննդամատակարարման գործը տեղերում եւ ցուցակագրել աշխատանքի ընդունակ գաղթականներին⁸⁰:

Գաւառային գաղթականական բաժնի վարիչի տուեալներով Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1921 Հոկտեմբերին գաղթականների թիւը 41,383 էր, որից 11,915ը ապաստան էին գտել Ալեքսանդրապոլում, 8482ը՝ առաջին գաւառամասում, 5119ը՝ երկրորդում, երրորդում՝ 1155, չորրորդում՝ 8292, հինգերորդում՝ 2755, վեցերորդում՝ 3665⁸¹:

1921ի Ապրիլի 21ին, թուրքերի հեռանալուց յետոյ ստեղծուած ընկերային-տնտեսական ծանր պայմանները խորհրդային իշխանութեան հաստատման առաջին շրջանում անել դրութեան մէջ էին դրել արեւմտահայ գաղթականութեանը: Չնայած խորհրդային իշխանութեան ձեռնարկած միջոցառումներին, գաղթականութեան մի ստուար զանգուած եւս զոհ է գնում սովին եւ ցրտին՝ անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայ ժողովրդին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մ. Կարապետեան, Է. Գէորգեան, Է. Մելքոնեան, Ա. Արզարեան, Հայոց Մեծ Եղեռնի Պատմութեան Հիմնախնդիրները Հայ Պատմագրութեան Մէջ, Երեւան, 2010:

² Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922 թթ., Փաստաթղթերի Ժողովածու, կազմ.՝ Կարինէ Ալեքսանեան, Երեւան, 2012:

³ ՀԱԱ, ֆ. 127, ց. 1, գ. 2976, թ. 20:

⁴ ՀՀ կառավարութիւնը Կարսի Քաղաքացիական Նահանգապետ է նշանակում Ստեփան Ղորղանեանին: Ֆորեստիէ Ուաքըրը Զինուորական Նահանգապետ է նշանակում հրաձգային բրիգադի 4րդ գումարտակի համհարզ կապիտան Քլայս Էրրինգթըն թեմպրլին:

⁵ Ռիչարդ Յովհաննիսեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հտր. 1, Երեւան, 2005, էջ 222:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 92, թ. 86:

⁷ Մկրտիչ Ղազարեան-Արզուիթեան՝ միջնակարգ դպրոցի վերատեսուչ, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան անդամ 1918 Մայիս-Դեկտեմբերին, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութեան Գաղթականական Կոմիտէի նախագահ՝ 1918 Դեկտեմբեր-1919 Յունուար: Մահացել է տիֆից 1919 Յունուարին:

⁸ Հայաստանի Հանրապետութիւնում միաժամանակ գործում էին միեւնոյն գործով զբաղուող երկու միեւնոյնութիւններ՝ պարէնաւորման եւ խնամատարութեան: ՀՀ խորհրդարանի 1919 Դեկտեմբերի 30ի օրէնքով որոշւում է վերացնել Պարէնաւորման Նախարարութիւնը: Պարէնի բաշխման գործը յանձնւում է Խնամատարութեան Նախարարութեան տեղական մարմիններին:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2715, թ. 1:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2715, թ. 12:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2853, թ. 153:

¹² Զինուորական աւան եւ ռազմական ամրութիւն Գիւմրիում: Պոլիգոնի ռազմական խարխիւները կառուցուել էին ցարական կառավարութեան կողմից Արեւելեան Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ: Կովկասեան ճակատից ռուսական զորքի հեռանալուց յետոյ, զրանք վերածուել են հանրակացարանների, որտեղ տեղաւորուել են ռազմահազար զաղթականներ:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 13:

¹⁴ Խնամատարութեան Նախարարութեան եւ ՄԱՆ Կոմիտէի միջեւ կնքւում է համաձայնագիր, որի համաձայն՝ ա. Ապրանքների փոխադրութիւնը պէտք է կատարուի ՄԱՆի միջոցով, իսկ բաշխումը՝ Խնամատարութեան Նախարարութեան, բ. Բաշխման գործը կազմակերպելու համար կազմւում են երեք հոգուց բաղկացած գլխաւոր Բաշխման Կոմիտէ եւ 10 չրջանային կոմիտէներ, գ. Հազուստները ամբողջովին ամերիկացիների տրամադրութեան տակ են եւ նրանք էլ բաշխում են Նախարարութեան ներկայացուցիչները միայն կարող են անկցել, դ. Միջոցները բաշխել կարող են միայն Բաշխման Կոմիտէի կողմից ցուցակները վաւերացնելուց յետոյ, առանց վաւերացման՝ պահեստները իրաւունք չունեն միջոց բաց թողնելու:

¹⁵ Խնամատարութեան Նախարարը Արտաշէս Բարախանն էր:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 13:

¹⁷ Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարարութիւնը ստեղծուել է 1918 Նոյեմբերին: Նախագէս կոչուել է Հանրային Խնամատարութեան եւ Աշխատանքի Նախարարութիւն, ապա՝ 1920 Մայիսից վերանուանուել է:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 25:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 634, 1 մաս, թ. 11-12:

²⁰ Սեպտեմբեր 1919ին Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի չրջաններում կազմաւորուած հայկական բանակի 4րդ բրիգադի հրամանատարն էր:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 32:

²² ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 36:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 47:

- 24 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 42:
- 25 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 43:
- 26 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 54:
- 27 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 4. նաեւ՝ Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը, էջ 327:
- 28 Խօսքը վերաբերում է Սմբատ Բորոյեանին (Մախրուտո), որը եղել է զօրավար Անդրա-
նիկի քարտուղարը եւ զինակիցը: 1918-1920՝ ՀՀ բանակի 3րդ բրիգադի կամաւորական
խմբերից կազմուած գնդի հրամանատարն էր եւ գտնուում էր Ալեքսանդրապոլում:
- 29 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 7:
- 30 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 8:
- 31 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 116-118:
- 32 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 73:
- 33 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 109:
- 34 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 102:
- 35 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 109:
- 36 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 101:
- 37 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 161:
- 38 ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2807, թ. 9:
- 39 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 163 :
- 40 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 140:
- 41 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 1-12:
- 42 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թ. 1-12:
- 43 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թ. 144:
- 44 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 634, թ. 318:
- 45 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 173 :
- 46 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 168 :
- 47 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 185-186:
- 48 ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 222:
- 49 ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 49, թ. 45:
- 50 Մնուկ է 1897ին, Արեւմտեան Հայաստանի Մագկերտ քաղաքում:
- 51 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 22, թ. 59-61:
- 52 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 22, թ. 2:
- 53 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 22, թ. 6:
- 54 Խօսքը վերաբերում է Յեղկոմի իշխանութիւնից հեռանալուց յետոյ Ալեքսանդրա-
պոլում ստեղծուած տեղական իշխանութեան նոր մարմիններին: Յունուարի 27ին
Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ոստիկանապետ Սերգէյ Մատինեանը ստեղծում է նոր
իշխանութիւն, Մարտին իրեն հռչակում դիկտատոր-քաղաքապետ: Միաժամանակ,
Մարտի 21ին Ալեքսանդրապոլում կեանքի է կոչւում Քաղաքային Ինքնավարութիւնը,
ստեղծւում Քաղաքային Խորհուրդ եւ Վարչութիւն: Մարտի 26ին Վարչութեան կազ-
մում ստեղծւում է Գաղթականական Կոմիտէ՝ Տաթեւեանի գլխավորութեամբ:
- 55 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 171, թ. 4-5:
- 56 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 173, թ. 24:
- 57 Նոյն:
- 58 Նոյն:
- 59 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 173, թ. 25:
- 60 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 171, թ. 2:
- 61 ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1204, թ. 15-16:
- 62 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 173, թ. 2:
- 63 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 174, թ. 1:
- 64 ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 173, թ. 4:

- ⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 171, թ. 8-9;
- ⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 173, թ. 6-7;
- ⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 172, թ. 2;
- ⁶⁸ Կ. Ալեքսանեան, «Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Խորհրդային Իշխանութեան Հաստատման Շրջանում (1921թ. Ապրիլ-Դեկտեմբեր)», *Գիտական Աշխատութիւններ*, Հտր. 13, Գիւմրի, 2010, էջ 140-143;
- ⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 99, թ. 1;
- ⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 63, թ. 4;
- ⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 84, թ. 13-14;
- ⁷² ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 63, թ. 54;
- ⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 63, թ. 14;
- ⁷⁴ Նոյն, ց. 3, գ. 58, թ. 9;
- ⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 8, թ. 45;
- ⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 84, թ. 39;
- ⁷⁷ Նոյն, ց. 3, գ. 56, թ. 41;
- ⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 84, թ. 91;
- ⁷⁹ Նոյն, թ. 39;
- ⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 59, թ. 57;
- ⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 1, գ. 59, թ. 121;

THE CONDITION OF THE WESTERN ARMENIAN REFUGEES IN THE DISTRICT OF ALEXANDRAPOLE BETWEEN 1918 AND 1921

(Summary)

KARINE ALEXANIAN
karine.aleksanyan@yahoo.com

During WWI thousands of Western Armenians living in the Ottoman Empire fled the Turkish massacres and took refuge in the border district of Alexandropole. The defeat of the Ottoman Empire gave hope to these Armenian refugees for an imminent return to their deserted homes. Nonetheless, it took time before they were allowed to return to their homeland. The District of Kars, for instance, was returned to the Armenians belatedly in May 1919. The time between the defeat of Ottoman Turkey and the handover of the Kars District was long enough to cause thousands of deaths among the refugee Armenians because of famine and diseases.

The Armenians of Alexandropole had to take care of the refugees. In December 1918 a Refugee Committee was established. It functioned till April 2, 1919 then transferred its duties to the American Near East Relief Committee. The latter, in order to control the relief work, resettled the refugees in the Poligon dormitories, on the outskirts of the Alexandropole city. The dormitories, however, became the cemeteries of thousands of Western Armenian refugees. The government of the Independent State of Armenia undertook the task of saving these refugees and sent them to the deserted villages of the Kars District. However, due to the advance of Turkish forces, most of these refugees returned to Alexandropole. Most of the refugees, who could not flee further to the north and the Caucasus, fell pray to Turkish atrocities and brutal treatment.

The condition of the Armenian refugees did not change much after the retreat of the Turks from Alexandropole Province, as it was extensively looted and could not provide relief to the refugees. One of the basic priorities of the Soviet Armenian authorities established was addressing the refugee crisis. Notwithstanding huge efforts, thousands died.